

Моймир Отруба е един от пражките неоструктуралисти. По време на следването си в Карловия университет е бил ученик на А. Грунд и Вл. Шмилауер; по-късно е повлиян от текстовете на Я. Мукаржовски и Феликс Водичка, научната му ориентация е свързана и с трудовете на Кл. Леви-Строс. Като литературен историк и бохемист се занимава с литературата на XVIII и XIX век. Често се насочва към конфликти ситуации, в които особеностите на литературата, във връзката им с обществените условия, засягат проблема за ценностния хоризонт. Теоретичните му изследвания са върху връзката на знаковостта с неповторимостта на културно-историческото време.

ЗНАЦИ И ЦЕННОСТИ

(Семиотика и аксиология на междутекстовостта)

МОЙМИР ОТРУБА

През изминалите десетилетия изследването на междутекстовостта наложи своя отпечатък върху световната литература наука. Правилно е М.М. Бахтин да бъде считан за теоретичен вдъхновител на интертекстуалността, макар да не е създател на самото понятие. Втора причина за повишения интерес към междутекстовостта (причина *ex post*, припомняна по-рядко) става фактът, че в съвременната белетристика, а и в художествената литература изобщо, извънредно често откриваме това, което е същност на интертекстуалността. А именно: съживяването и репликирането към създаденото вече в литературата и езиковия текст, към станалото част от историческия културен фонд. Вторият импулс, свързан с литературно-художествената събитийност, примами към тази проблематика художествената критика и културната публицистика. В техните трудове и наблюдения интертекстуалността до голяма степен престава да се разглежда в аспектите на поетиката и текстологията, да са назовава детайлно и изследва с трезва научност. Придобива характера на атрактивен обект в актуалните културни съждения и спорове за съвременното постмодерно изкуство, неговите насоки, изключителен характер, функции, личности и т.н. Говорейки за интертекстуалността, литературознанието взема предвид специализираната продукция, чиято опорна точка е инспирирана от Бахтин. Написаното за самото явление в действителност не търпи концептуални ограничения и съдържа в себе си много различия по отношение на функции, методология и възгледи.

Във времето, когато междутекстовостта привличаше вниманието на световното литературознание, чешките неоструктуралисти не проявиха към нея никакъв интерес. Изследването ѝ не ги заинтересува нито в теоретичен, нито в литературно-исторически план. Наистина, в настоящото изложение на интертекстуалността ще се спрем от позициите на пражкия неоструктурализъм. В момент, в който този случай е отвъд хоризонта на проблемното привличане, не правим това с намерения за конфронтация или конформизъм спрямо чешкия структурализъм. Изследването на интертекстуалността не е целта на студията, няма да търсим и пряка връзка с Бахтин и неговите последователи. От цялата пъстра картина на научност и публицистичност избрахме само два момента. Единият е самото явление, което наричаме междутекстовост, и чиято основа виждаме в това, че текстът на една нововъзникваща творба явно се отнася към един текст, или към няколко текста, с предходен контекст; че новият текст ни отправя към цялост, или част от по-стар текст, репликирайки го в себе си по различни начини. Вторият момент е следствие на първия. Когато нововъзникващият текст е реплика към вече създадени и съществуващи текстове, показва недвусмислено факт с всеобща валидност за литературата (дори тогава, когато не се стига до видима междутекстова връзка) и неговата даденост, като разбираема от само себе си, не се възприема винаги достатъчно сериозно: *неизбежната генетична първооснова на литературата е самата тя — литературата неизбежно се ражда от литература*. Ако възприемаме литературната творба като знак, в междутекстовостта виждаме една обикновена изява на семиозиса, т.е. движението между знаците, променливите връзки помежду им, взаимните влияния и преходи, които се осъществяват въпреки границите на отделните знакови системи и форми.

Ако нововъзникналото литературно произведение е генетически свързано по някакъв начин с вече създадена литература, и ако не може да подмине нейните елементи при създаването си, то в себе си съдържа два типа собствени компоненти. Това са „новите“ — изначално и отново маркирани за произведението, заедно със „старите“, с които го е дарила генетичната му връзка с предходната творба, и с които литературното минало става настояще. Общовалидното винаги, и за което и да е произведение, става много по-актуално при наличието на междутекстова връзка и излиза на преден план. Не само връзката на творбата с вече създадена литература при интертекстуалността става конкретно назована връзка, насочваща към дадено литературно минало, към определена творба или съвкупност от текстове. „Старите“ компоненти също стават видими, индивидуализирани и локализирани, а спрямо „новите“ са ограничени. Това е главната причина за нашия интерес към междутекстовостта: нейните връзки правят по-видимо, и затова при литературния анализ по-оперативно, това, което присъства в латентно състояние във всяка творба и в нейното изграждане, това, което е общовалидно за композицията и произхода на смислообразуващите и ценностните елементи в творбата. Ако

при анализа на отделно литературно произведение се съсредоточим върху установена междутекстова връзка, проникваме в неговата структура така, както не е възможно по друг път. А при литературното изследване интертекстуалността функционира като специален прибор, или посредник, даващ възможност да се улови, на какво друг инструментариум или индикатори не реагира достатъчно чувствително.

По този начин, заедно с междутекстовостта, на преден план в творбата излизат и проблеми както на семантиката, така и на аксиологията. Първо, защото при междутекстовата връзка на ниво елемент на смисловия строеж на литературната творба, става видимо това, което преди е било литературно оформено и вече е функционирало като текст. На преден план излиза въпросът за априорната *независима семантична енергия* на възприетите и репликирани елементи в новата структура на творбата, и въпросът за спонтанното или осъзнато прилагане на тези енергия. Второ, ако приемаме междутекстовостта за реплика на определена културно-историческа информация, имаме предвид едно аксиологическо възстановяване и функциониране на репликирания текст, а това като следствие насочва вниманието ни към стойността и своеобразните аксиологически предразположения на нововъзникналия текст.

Междутекстовостта като връзка на обусловеност между знаци

Във връзка с работното използване, и във връзка с пражкото структурално мислене, в чиято среда е въведено понятието, ще ограничим междутекстовостта чрез две гледни точки.

Досегашното специализирано изследване вече отдели достатъчно внимание на конкретните форми, чрез които се осъществява интертекстуалността (каквито са: дословното приемане, цитатът, препратката, алюзията, реферирането, перифразата, адаптацията, пародията, травесгията и др.), и като цяло обхваща и класифицира цялата тази област. Това ни дава възможността да отидем още по-нататък в обобщенията и да кажем, че при създаването независимо как и на каква междутекстова връзка, текстът на творбата (като цялост или част от него) е обусловен от текста на друга творба (от цялост или част), или от определена съвкупност от текстове (каквито са, например, фаустиадите или пиесите с донжуановски сюжети). Първата гледна точка, ограничаваща нашето разбиране за междутекстовостта, се състои в това, че я възприемаме изключително като *връзка на обусловеност*. Така говорим за единия текст като за обусловен, а за втория — като за обуславящ. При това трябва да се види, че първоначалната инициатива за свързването в отношението на обусловеност се създава от обусловения член (от този, който е назован с пасивната езикова форма); обуславящият член не избира своята нова текстова активност, избран е за нея и така е въведен в активната функция на обуславящ.

Междутекстовостта може да бъде считана за обективен факт само на текстово равнище. Не обръщаме внимание на равнището на писателското съзнание и авторското намерение, не става дума за съзнателна, преднамерена или желана от автора обусловеност, или за това, че тя е случайна, непреднамерена и несъзнателна. Нашето внимание е насочено към случаите, в които изследваната литературна творба в позиция на обусловен член (макар и с ясното съзнание за противоположния поглед към междутекстовите връзки, свързани с нея и поставящи я в позицията на обуславящ член), може тъкмо с обратното си отражение да обяснява каквото и да е от нейните смислообразуващи възможности и дадености.

Въведеното разбиране за междутекстовостта като връзка на обусловеност е абсолютно, без тук да се въвежда въпросът за степента на тази обусловеност, и без да могат да се обосноват съображения за по-нататъшни връзки на обусловеност, респ. за следващите поредици от такива случаи. Малко по-нагоре подчертахме, че литературата винаги и неизбежно се създава от литература. От това естествено следва, че никога не може точно да се установи, от къде започват междутекстовите връзки и къде вече не може да се говори за интертекстуалност. Оттук пътят не води в посока, различна от тази, която позволява да говорим за междутекстовост тогава, когато констатираме видимо отношение към конкретен, отделен текст или към няколко текста.

Другата ограничаваща ни гледна точка въвежда междутекстовостта в областта на семиотичните явления. Литературната художествена творба е езиково материализиран знак и поради това междутекстовата връзка е *отношение на обусловеност между знаци*, условна свързаност и взаимовлияние между знаци. В момента на своето появяване литературният текст — знак, е заобиколен от вече възниквали преди това знакови създания (текстове в по-общ смисъл на думата) от други знакови системи — художествени и нехудожествени (например, ритуалните), материализирани не езиково, а по друг начин. Именно така, в средата на готови, конституирани литературни текстове, се раждат нелитературните текстове — знаци. Между тях и литературната творба също могат да възникнат взаимовлияния. Литературното произведение може да бъде обуславяно от тези нелитературни и неезикови знаци, а може и да ги обуславя.

По този начин например междутекстово обусловена от музикалното произведение на Бедржих Сметана е втората част „Квартетът на Сметана“ от поемата на Антонин Сова „От моя живот“ (в сборника „Сломената душа“, 1896); такава е връзката на разказа „Мечтата на Албрехт Дюрер“ от Дурих (в сборника „Картини“, 1922) с картината на Дюрер, а чрез нея и с новозаветния сюжет; така и романът на Й.Ш. Бар „Госпожа комисарката“ (1923) в епизодите на девета глава (тройната кралска Коледа, празничният туш при посрещането в кръчмата „У Бартшоу“, танцовото соло на кралете и музикантското изпращане на комисарката) е обусловен от традиционните народни

обреди и обичаи, които имат знакова натовареност. Като примери за обратните (и видимо по-чести) връзки от този тип, т.е. там, където самото литературно произведение се осъществява посредством обуславящата неезикова знакова изява, ще ни послужат илюстрацията на романа, скулптурният портрет на персонажи от приказки (скулптурната група на Гутфройнд „Баба с деца“), оперното либрето, написано на музика към стихотворения, кантатата, ораторията или инструменталната композиция (симфоничните поеми на Дворжак на основата на балади от Ербен, клавирият „Гаспар на нощта“ на Равел, създаден по стихове на Бертран), филмирането или сценичната адаптация на художествена проза, алегоричното представяне на сцена от драма или роман „на колела“.

Ако приемаме *междутекстовостта* до голяма степен като *семиотичен проблем*, като отношение на обусловеност „знак : знак“, навлизаме в далеч по-широка и разнородна сфера преди да се обърне към нея досегашното работно изследване на интертекстуалността. Не става дума за количеството и новото качество на материята, въведена в нашето зрително поле. При този ъгъл на разглеждане литературният текст се представя така, както действително битува: заобиколен от знакова среда. Това е неговата дадена екзистенциална и културна среда, с която понякога е свързан и тясно роднински, и с нея, подобно на всяка знаковост, е в състояние (припомниме това в самото начало) на перманентно движение, прегрупиране и влияние, или поне в състояние на постоянна подготвеност за тази активност и мобилност. Както вече бе казано, нашето изследване не се основа на Бахтин, макар че на това място е подходящо да споменем догадката, че едва с така поставената семиотична версия на междутекстовостта, тази проблематика се доближава последователно до обекта на изследване, който познаваме у Бахтин.

Прагматичната насоченост на семиозиса във връзка с междутекстовостта

Каквото премине от обуславящия текст — било то действия, персонажите и техните изказвания, по-дълги писма, стих от стихотворение, или типичната за него двойка рими, заглавието му или неговото загатване — в каквато и да е форма, то преминава в обусловения текст и става един от знаците на смисловия строеж. Става един от знаците, които, от една страна, са по-комплексни, а от друга, по-прости. Едновременно с това, който и да е от тези знаци отпраща и към обуславящия текст, придобива в по-голяма степен характер на индициален знак. Така и самият обуславящ текст, осъществен чрез повторното индициално функциониране на приетия знак, става част от смисловия строеж. Външният облик може да придобие само единият от двата извънредно противоположни случая. Нововъзникналият текст видимо обръща внимание на текстовете, с които е свързан интертекстуално (така например, апок-

рифите на Карел Чапек насочват вниманието ни към Библията, Шекспир, Омир и др.) или скрива своята текстова обусловеност (както, например, романът на К. Чапек „Животът и творчеството на композитора Фолтин“ скрива зависимостта от главния персонаж в мемоарното повествование на Карел Сабина за чудака Хорнер). Това достигане и скриване на връзката в новата творба в различни междинни степени спада преимуществено към поетическата техника и зависи само от концептуалния замисъл на автора. Зависи от това, дали обуславящият текст може да се впише в значимостта на творбата с видимото си наличие и с колебливо насоченото внимание към него; дали трябва да бъде повърхностно скривано неговото имплицитно присъствие и да бъде прикривана неговата функция. Решението за това, и на това равнище, е в ръцете и по възможностите на твореца.

Без оглед на авторския замисъл и на това, как и до каква степен видимо се реализира междутекстовостта, всичко, което произхожда от обуславящия текст, запазва способността си да отпраща, а ефектът на отпращането остава постоянно като потенциална съставна част от смисловия строеж. Постоянно съществува възможността за приложението на този ефект при прочита и рецепцията на творбата, и щом веднъж се е стигнало до междутекстово свързване, не е по силите на автора да възпрепятства това прилагане. Многократно вече бе споменавано това, че генерирането на смисъла, което се осъществява така (т.е. може да се осъществи така), влияе на читателя само тогава, когато той познава творбата, към която насочват отпратките. Това е конкретно оправдано припомняне, а на езика на семиотиката звучи така: отпращането и неговите смислообразуващи следствия се реализират само при този възприемател, чиято рецепционна прагматична насоченост съвпада на това място с генетичната прагматичната насоченост или с прагматичната насоченост на автора.

Различието между рецепционната и генетична прагматика не е единствената дихотомия, с която при този компонент на семиотиката в случая с междутекстовостта. Прагматиката изобщо считаме за едно функционално място на семиотично случване, атакувано силно от междутекстовостта, а неговите качества и предразположения също най-активно участва с това, в каква форма и в каква роля, и с каква интензивност междутекстовите връзки се прилагат в структурирането на творбата. Ето една причина за необходимостта във връзка с междутекстовостта да актуализираме бегло проблематиката на прагматичната насоченост, като при това актуализираме момента на историчност, който е така често забравян в разсъжденията за характера на прагматиката.

Според теорията на Морис всяко функциониране на знаците се определя, от една страна, от отношенията на знаците помежду им (синтактично равнище на семиозиса), от друга, от отношенията между знаците и означените от тях предмети (семантично равнище на семиозиса). Правилата, следващи от тези отношения, се прилагат в ръцете на тези, които изпращат и приемат зна-

ците. Прилагат се върху прагматичната насоченост на семиозиса, която като отношение между знака и неговия активен потребител, е следващият, трети релационно ограничен участник в този процес. Семиотидите, разглеждащи индивидуалността, единичността и особеността на човешкия потребител на знаци (например, говорителят и адресатът на езиковото изказване), виждат в прагматичната насоченост преди всичко мястото, където при конституирането и размяната на знаци се осъществява това своеобразно, единично и особено, съдържащо се в самите потребители на знаци. Заедно с това се осъществява единичното и особеното, обграждащи и определящи даден момент на семиозиса, единичното и особеното на ситуация, контекст, на присъединени знаци от други системи, на извънзнакови съучастници в реализирането на знака и т.н. Прагматичната насоченост е и място, където се осъществяват множество човешки, или придружени от хора, очевидно случайни фактори. Според използването на знаците от преподавателите и приемателите им, чрез прагматичната насоченост се отваря знаковото осъществяване. След него се отваря и самостоятелното формиране и влияние на знаците за голямото множество, участващо в конкретна форма на семиозиса като особено, индивидуално, уникално или случайно качество.

По този начин обаче не е дадено типово изброяване на всякакви фактори на прагматиката и, разбира се, по този начин не долавяме дори най-същностното семиотично случване, зависещо от прагматиката. С нас, потребителите на знаци, в семиозиса се включва и това, от което ние сме съставна част и носим в себе си, въпреки че ни превишава. Заедно с нас в семиозиса навлиза, и става негова съставна част, определено и променливо време, определено и променливо пространство, определена и променлива човешка общност. Или дадено в по-общ план, под прагматична насоченост на семиозиса разбираме също и преди всичко конституирането на знаци и ситуирането на знакови процеси в единствена историческа култура заедно с нейното активно участие и принос. Тази култура битова в нас — в приемащите и предаващите знакове. Така това отделно място, което всеки от нас заема и обитава в своята историческа култура, влияе чрез нас на приетите и изпратени знаци, приспособява техния облик и функциониране заедно със значимостта и стойността им, трайно се прилепва към тях. Съзнателно тук не се говори за цялостта на дадена (синхронна) историческа култура, а за отделното място на тази култура, за пребиваването в един по-дълъг отрязък от нея. Нито един потребител на знаци не може да я обхване в цялост и при значителното ѝ диференциране и многопосочна разслоеност носим в себе си само отделната нейна част, в който е ситуиран всеки от нас. А отделното особено място на нашето битие в историческата култура в последствие изиграва своята роля в прагматиката при конкретно знаково реализиране. Така, както в същото време и в същата историческа култура, отново своята роля в прагматиката изиграва друго място, в което пребивава и е ситуиран друг потребител на знаци, друга човешка индивидуалност.

От това произтичат две неща. Дори при прекия езиков диалог не може изцяло да се покрие прагматиката на единия говорещ с прагматиката на другия, а още повече това се отнася за литературно-художествената комуникация. Тук трябва да имаме предвид различието, което неизбежно и винаги съществува — между генетичната (или авторската, продуцентската) и рецепционната прагматика. Докато в момента на първото публикуване на творбата обикновено неговата генетична прагматика има своите съдържателни аналогии и сходства в рецепционната прагматика поне на една част от читателите, то при отдалечаване във времето на рецепция на творбата от времето на възникването ѝ процесът на разграничаване на едната прагматика от другата считаме за неизбежно историческо явление, за процес без различителни признаци.

Повторно констатираме, че с функционалното приложение на прагматичната насоченост, в семиозиса в интерсубективния и универсално работещ феномен, навлиза също и субективният деятел и се очертава особен, индивидуален полюс. Постоянното напрежение, което се създава между общовалидността, универсалността и интерсубективността, от една страна, е най-характерната полюсност, с която винаги е белязан семиозисът. Благодарение на езикознанието и изследването му на това, как говорещият встъпва в своето изказване, как се изяснява в неговите рамки, как го модифицира неизбежно и по необходимост му дава своята специфика, вероятно сме осъзнали в необходимата степен полярното, двойко структуриране не само на речта и изказването, но и на езика като семиотична система. Оказва се, не сме осъзнали достатъчно ясно, че споменатата двойкост на първо място е свързана с историчността, която с прагматиката се включва в семиозиса, и че очевидно валидното за знаковата система на естествения език е валидно за всякакви знакови системи от този тип. И при тях се появява поляризацията между общото и интерсубективността, от една страна, и особената единичност и индивидуалност, от друга страна. Приложението на двата полюса се съдържа във всяко знаково осъществяване и създаване, видът на отношението между единия и другия полюс (проста паралелност, хармония, опозиционен или комплементарен контраст) е зависим също от функцията на знака, макар това да не е предварително ограничавана връзка. Тъкмо в художествената литература се оказва, че видът отношение между споменатите полюсни противоположности не е функционалността (в този случай естетическата), дадена предварително, непроменено и неподвижно.

Семантичната енергия на междутекстовостта

Когато на текстовото формиране на литературната творба погледнем като на технология, т.е. ако във формирането на текста виждаме процес на разработване и приспособяване на дадена материя, на езика, с предпоставена задача, се оказва, че тази материя не е само индиферентна, инертна

маса, пасивно предадена на този, който подхожда към нея и я разработва с предварително поставен краен резултат. Напротив, оказва се, че системните дадености на националния език, неговите артикулационни особености и събраният речев опит активно влияят върху протичането и смисловата насоченост на текстовото оформяне. Приспособяват се към този процес до някаква степен и участват активно в него със собствена инициатива, с иманентната семантична енергия, която разколебава и измамно фиксираната предпоставеност на целия процес.

Ако нововъзникналият текст е предварително обусловен от друг, вече съществуващ текст, т.е. ако се осъществява междутекстова връзка, освен чистите и произтичащи от даденостите и възможностите на езика елементи, се реализират и различни фрагменти, различни осъществявания и реплики към текстове, които са вече оформени и реализирани. Включват се не само паралелно и едновременно с чистите елементи, но и на съвсем сходно функционално равнище. При това внасят в осъществяването на текстовото формиране като готови и оформени знаци и вече готовата си и постоянна значимост. И тъй като става дума за знаци, първоначално формиращи от прагматиката, и на чиято основа трябва отново да се реализират, в обусловения текст се включва и тази тяхна първоначална ситуация на историческата култура, ситуацията, която винаги е отдалечена във времето. Семантичната енергия, съдържаща се в знаковия материал на обуславящия текст, от една страна, е много по-силна и по-определена в съдържанието си от тази, която е в чистата материя, в езика, който още не е сведен до единичното русло на знаковото изказване. А от друга страна, при конституирането на новия текст, енергията се изключва като нещо чуждо по произход, като културно и исторически различен елемент. Това е дадено чрез другата, хронологически по-ранната прагматична насоченост на тези текстове и знаци, в които тя се съдържа.

Щом в текстовото създаване на литературната художествена творба се появи междутекстовата връзка, семантичната енергия от раждащия се обусловен текст винаги трябва да се конфронтира със всеобразната семантична енергия, съдържаща се в обуславящия текст, и реализираща неговото културно-историческо време. Тук трябва да се поставят два въпроса. Първият звучи така: дали за протичането, насоката и крайния резултат на този конфронтационен сблъсък съществува някакво общовалидно правило.

Общовалидна е само неизбежната конфронтация и отсъствието, и в двете страни — обуславящо и обусловено, на роля, отреждаща позицията на активно определящ и пасивно определян компонент. Твърде често обусловеният текст, използвайки това във връзка с потребността си за изразяване, предоставя възможност на обуславящия текст да реализира специфичната си семантична енергия. Прост пример ни дава романовата хроника на А. Ирасек

„При нас“ (в периодичния печат, 1896-1903 г.), където за сцената с февруарското посещение на провинциалните патриоти в пражката книжарница на Поспишил, в повествованието е монтирана, дискретно и езиково почти неадаптирана, скицата на Й.К. Тил „Книжарски блаженства“ (в периодичния печат, 1836 г.). Такива случаи като че ли представят средишна форма на крайния резултат, когато на нововъзникващия (обусловения) текст се пада ролята на определящ фактор, а въпреки това обуславящият текст не се оказва в позицията на семантично пасивно и определяно звено.

Другият въпрос звучи така: дали в конфронтацията между двете енергии могат или трябва да бъдат включени още фактори с евентуалната роля да подсилват едната или другата страна; или да решават коя да надделее. Предпоставки за отговора най-вероятно ще има, ако довършим това, за което бяхме започнали да говорим; и ако по-нататък сравним двата крайни резултата: едната крайност представя превеса на семантичната енергия от обуславящия текст, а другата — господството на семантичната енергия на нововъзникващия текст.

Когато енергията на обуславящия текст става еднопосочно определяща сила, тя може да определя значимостта на обуславяния текст, да насочва неговия смисъл и дотолкова да завладее новия текст, че да го постави в позицията на имитатор и създател на копия. Обратната крайност, когато енергията на нововъзникващия (обусловен) текст става еднопосочно определяща сила, се проявява по два начина. Междутекстовите отношения са възможностите на творбата да се изравни с това, заради което се е обърнала към традицията, и което сега, за разлика от което и да е „преди“, се съдържа в нея (например „Фауст“ на Гьоте). Втората крайност се проявява и в това, че творбата показва своята семантична суверенност, ограничавайки на добра воля в себе си пространството на свободното протичане, на случайния контакт, спонтанното просветване на валенции и предразположения, възприети чрез междутекстовостта (пример: циклите с приказки „Фикцията“ и „Алеф“ на Х.Л. Борхес).

От представата ни за двете крайно различни следствия от конфронтационния сблъсък на семантичната енергия, съдържаща се в обуславящия и обусловения текст, следва, че тези две енергии не се успоредяват и в текста, а в неговия автор, у този, който оформя текста — личността на твореца. Разсейването и обезсмислянето на семантичната енергия от обуславящия текст не са повлияни от личността на твореца, но до голяма степен зависят от силата на нейното творческо решение и избор, дали в нововъзникващия текст решаваща ще бъде собствената му семантична енергия; дали заради слабост, вторичност или приспособимост на авторите творчески способности новата творба ще бъде овладяна от семантичните потенци на обуславящия текст и от нея ще създадат свое продължение без своеобразие, имитация, фрагментарно копие, плагиатство.

В гъсто изтъканата от междутекстови връзки днешна литература се вижда до голяма степен културната умора и творческа отслабналост, спо-

собни само да репликират и да се връщат постоянно към едни и същи изходни точки. Нашето изложение, надявам се, прави възможно ясното осъзнаване на факта, че такива еднопосочни интерпретации на междутекстовостта, която може да бъде открита, са неподходящи.

Проблематиката на ценността

С разбирането на Морис за прагматиката като едно от измеренията на семиозиса всяка знакова активност не само е ситуирана в определено място на историческата култура, но и определените места в историческата култура се приемат за участници в знаковото реализиране, влизат в ролята на неизбежни активни определители, които не могат да бъдат подминати. С въвеждането в културата, в явлението, чийто основен вид създава ценностното структуриране, теорията на Морис въвежда семиозиса и понятието „култура“ в среда на доминираща ценностност. Имплицитно е показано, че знаците, тяхното функциониране и процесите, извършващи се и съдържащи се в историческата култура, не могат да съществуват извън дадена историческа аксиология, съдържат се в нея. Семиозисът винаги *се осъществява в сферата на ценностите и в тяхната определена конфигурация, и с всяка знакова артикулация се артикулира и съответстващата ѝ определена аксиология.*

Специализираната семиотична литература вече забеляза връзките на знаковото осъществяване с ценностността, но едва с периферно зрение. В пълнота това явление не се изследва нито с общата семиология, нито от дисциплините, занимаващи се с отделните знакови системи. Същото важи и за езиковедството. Там ясно се вижда, къде е причината за невъзможността от пълното прилагане на аксиологичното гледище. Когато неотдавна в конкретната ориентация на лингвистиката се осъществи т.нар. комуникационно-прагматичен обрат, наистина наполовина бе отворена перспективата за свързване на езиковедската проблематика с аксиологията. Т.е. там, където проявите на езика и речта, без връзката им с ценностността, не са изцяло постижими и адекватно обясними. На подобаващото приложение на аксиологичния поглед към лингвистиката и на проблемното му развитие се съпротивляваше и продължава да се съпротивлява основната представа за съдържанието на думата „ценност“, представа, която е различна във всеки отделен случай. Обясненията на това явление, предлагани от философията, са толкова много и различни, че недоумението между езиковедите (някои от тях освен това не се грижат за философското уточняване на понятието „ценност“) започва още с произнасянето на самата дума. Засега още никой не е проектирал строежа на трансформационно звено, улесняващо разбирането на философската изходна точка. Така езиковедството се съобразява със собствената си аксиологическа проблематика само донякъде. (Например, частично бе стеснен много обширният досега терен, към който спадаха емоциите и сетивността, а по този на-

чин на спечеленото място бяха поставени ценността и ценностността.) Езикознанието е в контакт с аксиологията само там, където собственото му философско разбиране за ценността не излиза на преден план или не е необходимо да бъде точно определяно в концептуалните стъпки на науката, и затова е в контакт с аксиологията само при наличието на пряка връзка с езиковедската проблематика.

Доколкото тази статия се придържа към аксиологичната концепция, можем да твърдим, че не считаме ценностите за феномен, съществуващ преди човека, извън и независимо от него, а напротив — за явление, което е обусловено исторически и типологически от човешкото битие. Това явление има само човешки измерения. Ценността е основа на отношението, особеност, придобиваща каквото и да е материално и духовно, каквото и да е от природната ти човешката действителност в своята свързаност с потребностите, интересите и целите на човека, произтичащи от неговото обществено и индивидуално съществуване. Ценностите са специфична форма, чрез която човекът овладява действителността, придърпва я към себе си, преценява я и се вписва в нея. За човека те са средство за специфично разчленяване и йерархизация на съществуващото, инструмент в ориентацията от позицията на неговата виталност спрямо заобикалящия го свят, ориентир в самопреценката му.

Ценностният фонд като цяло, от една страна, има непроменими или относително и измамно устойчиви елементи (така наречените вечни стойности), а от друга, такива, които се сменят и изчезват с появата на нови. Състоянието в първото равнище съответства на някои елементарни човешки потребности и интереси, произтичащи от виталистичните му константи; докато другите, повече на брой, са променливи спрямо културното време, мястото и типа на културата. Различията в интересите, потребностите и целите на човека, респ. и следващите равнища на движения и промени в света на стойностите, се проявяват не само на диахронната, диатопична ос, а и на синхронната, синоптична ос, произтичат от различните места на хората в обществената йерархия, в социалните и професионалните групи, в групите по интереси, от разликата в образованието и възпитанието им, от материалното им състояние, от вероизповеданието и системата от възгледи, от тяхната емоционална, волева и цялостна личностна нагласа. Всичко това диференцира, разчленява, структурира поотделно и организира на различни равнища ценностния фонд, разбира се като интересубестивен феномен. Реалните носители и създатели на тези отделни интересубективни формации, зони, пластове и сегменти са реалните човешки създания. Човекът — индивид в отношението си към тези формации, е както *formatus*, така и *formans*. Индивидуалният ценностен план на отделния човек свидетелства за времето и културното и обществено място на неговото съществуване, а едновременно с това е симптоматичен израз на неговата

личност, и следователно — от тази гледна точка — и изображение на неговата изключителност.

Ако в ценностите се проектират потребностите, интересите и целите на човека, вторачени в обективните характеристики на действителността и в самия него, следва, първо, че сферата на ценностите в своята цялост съответства на човешката цялост, и второ, че активността на човека по един или друг начин е свързана с оценяването. Във всичко, чрез което човекът проявява активността си, и във всичко, което изгражда, се съдържат неговите ценностни представи и актуалните приложения на този ценностен фонд. Всяко човешко създание е първично детерминирано, и духовно, и материално, от човешките потребности, интереси и цели и е преднамерен отговор на едно или друго от тях, следователно всеки човек носи в себе си ценностна програма. Това в пълна степен се отнася и за речевите форми: говорителят встъпва в тях като оценяващ субект и като човешка индивидуалност, която не може да бъде извън ценностността. Означавайки изказванията си със собствения си ценностен хоризонт, той запечатва в тях следата на историческата култура, която носи в себе си, и която представя. Свързаността на езиково-знаковото битуване с ценностността се реализира чрез проявите на оценка от страна на говорителя. Това, както бе споменато, е свързаност — съответствие на системата.

Често използваното ограничение у Якобсон на шестте конститутивни фактора във всяко речево събитие (във всяко изказване), освен на конкретното съобщение не разчита и на изразяването на оценъчно отношение. Вследствие на това Якобсон не разсъждава върху това, че функцията на оценяване не само спада към основната съвкупност от функциите на езика, а по значенето и многократността на приложението си стои на равнището на познавателната (денотативна, означаваща) функция. Но не притежава същата форма на приложение. Защото самата необходимост от оценяване, потребността от оценяваща активност са заложили у говорителя; функцията на оценяване прониква спонтанно във всяко изказване още при акта на говорене. Разбира се, свободното прилагане на функцията на оценяване не изключва възможността оцеляването да стане единствената или главната преднамерена задача на изказването. Прилагането може да съдържа изразяване, което в речта е дадено пряко, експлицитно, непосредствено, желано и преднамерено, и изразявания на оценка, които са непреки, имплицирани, опосредствани, неовладяни и спонтанни.

Трябва да разчитаме и на това, че всяко изказване има свой план на ценностен строеж. По отношение на плана на смисловия или конкретния строеж той може да бъде, от една страна, ръководен и овладян във всички прояви на неговите изразни средства (например, в езика на законите). Съществува обаче друга, противоположна ситуация, когато доминиращият фактор в изказването е планът на индивидуално-ценностния строеж (нап-

пример, в диалога на кавгата). Освен двете споменати противоположни ситуации (и затова според съотношението „надпоставеност“ или „подчиненост“) тук е необходимо да разчитаме и на връзката на два фактора, които при протичане на изказването, се проявяват като равнопоставени, допълващи се и невлизачи в сблъсък партньори, или като постоянни съперници, сблъскващи се в непрекъсната борба за надмощие.

Аксиология на междутекстовостта

Възможността за оценяване в художествения литературен текст, неговият ценностен план и цялостната насоченост на неговите ценностни свидетелства са между другото факторите, значими и за естетическото функциониране на текста. Това впрочем подсказва и обстоятелството, че многобройните, особено нормативно ориентирани естетически теории, обуславят естетическата и художествената стойност на творбата чрез неговите морални, идейни, догматични и други неестетически ценности.

Неестетическите ценности на творбата принадлежат, от една страна, на реалната житейска действителност, разположена извън художественото произведение, а от друга, те са очевидна съставна част от структурата му. Поради това свое междинно местоположение на границата между специфичната територия на поезията и мястото, където обикновено се намира читателят, те стават първото звено, на което се натъква четящият. Той е провокиран да реагира и заеме определена позиция спрямо него.

Така при прочита и рецепцията на литературната творба се срещат две аксиологически сили: текстът на творбата, наситен с ценности, и индивидуалният читателски ценностен план. Следствие на читателската конфронтационна активност, възбудена още в първия момент именно от неестетическите ценности на творбата, е както нейната дезинтеграция, предизвикана от погледа на възприемателя и аксиологичния подход, така и нейната нова интеграция. Активността е насочена към изходната точка на ценностните свидетелства, които читателят е разкрил или вложил в нея. Чрез тази изходна точка творбата за читателя става ценностна индивидуалност, близка на стоящия срещу нас и активно изявяващ се човек, когото също винаги възприемаме като своеобразен субект на оценяването. *Рецепцията на творбата се осъществява чрез перманентното оценяване от страна на читателя, а тя става обектът на оценяването, защото се възприема най-напред като оценяващ субект.*

Такова разбиране за ценностността на творбата е необходимо условие за читателското проникване в нейното своеобразно пространство. Освен това в своеобразното поетично пространство неестетическите стойности реализират посредством цялостта си ценностността изобщо, а с нея и човешката позиция към съществуващото като позиция на човека и неговите витални дадености,

необходимости и желания. Свидетелствайки за това, че ценността е както изключителна сфера, така и симптоматичното изображение на хуманността, неестетическите стойности насочват рецепиента към най-отдалеченото място в смисъла и естетическото функциониране на творбата, за да се включат в крайна сметка тогава, когато литературното произведение утвърждава читателя в неговата възвишена човечност.

Общовалидното за ценността на текста и за ролята на неестетическите ценности в художествеността и естетическото въздействие на творбата, е валидно и тогава, когато една творба е свързана чрез междутекстова връзка с друга. Освен това по правило междутекстовият репертоар, с който текстът разполага, се увеличава, тъй като обусловеният текст чрез връзката си с обуславящия може да възприеме от него и каквито и да е оригинални ценностни предразположения.

Тъй като прагматиката е вратата, през която в семиозиса навлиза ценността, то прагматиката е и мястото, където аксиологията на нововъзникващия (обусловения) текст се среща с ценността в обуславящия текст, и с която той, респ. част от него, навлиза в ново място на действие. При това по правило се срещат два, малко или много разграничителни, ценностни плана; за тяхната връзка решаващ се оказва творецът, и то несравнимо по-малко, отколкото семантиката. Макар че имаме предвид случаите, в които ценностните предразположения на обуславящия текст веднъж не се различават, а друг път са съвсем различни от предразположенията на текстовата среда, в която отново навлизат, винаги констатираме, че това е нововъзникващият (обусловеният) текст, а така се затвърждава ценностната позиция на новата творба. Във връзка с нея и нейната прагматика е квалифицирана аксиологията на идващия отвън, на обуславящия текст. Необходим и винаги реализиран процес е овладяването по различен начин от нововъзникващия текст, от неговата позиция и прагматика, на това, което абсорбира в себе си чрез по-ранната си аксиологическа закотвеност обуславящият текст. Имаме правото да наречем този необходим процес пре-оценностяване, но със съзнанието, че резултатите му не вървят само по посока на преиначаването. От една страна, пре-оценностяването в действителност означава да се руши досегашната и въведе нова ценностна система, а от друга страна, следствие на пре-оценностяването е пълното одобряване на ценностните предразположения в новия ценностен ред, отсъствието на промяна в тях, обратното им връщане там, където са били.

За аксиологията на творбата действително най-съществена остава изходната точка, т.е. фактът, че с всяка междутекстовост най-напред се разширява пространството на ценностния репертоар, и че вътре в текста се появява някакво *аксиологическо неспокойствие*. Когато гледаме филм, заимствал случката и героите на Дикенсов разказ (филм, белязан по този начин от междутекстова връзка), в действителност гледаме художествена творба; чиято прагматика,

свързана с летоброенето на нашето време, е осъществила своята оценностяваща и пре-оценностяваща маневра с обуславящия текст на стария разказ. Самото приложение на днешната аксиология върху свързаното с миналото художествено произведение все пак не е източник на своеобразно естетическо изживяване, което ни остава от модерното филмово пресъздаване на старинния литературен паметник. Това изживяване може да съществува, ако филмът, възприемайки с литературното произведение различните исторически първоизточници и друга, различна ценностна предразположеност, не позволява да се загуби това различие, не ликвидира възникналата от това различие аксиологическа хетерогенност, а я използва при групирането в дълбочина, и в отделни нива, на ценностните планове. И макар да е явно продължителното доминиране на единия план, нивата на отделните ценностни светове не се конфронтират вражески взаимноизключвайки се, а се конфронтират за по-диференцирано, по-отчетливо и естетически по-въздействащо представяне на човека в неговите различни и постоянно възможни аксиологически дадености, представи и желания.

Изглежда, че своеобразният ефект, чрез който междутекстовостта се прилага в смисловия строеж на творбата, не е така характерен за семантиката, а по-скоро за сферата на ценностите. Това е способност да се раздвижат ценностната информация, ценностнообразуващите фактори и ценностността изобщо, да се въведат във вътрешнотекстови и външнотекстови връзки. Това е аксиологично динамизиращ ефект.

Знаковост и незнаковост

Движенията и контактите, в които живее литературата, и които до голяма степен повлияват облика ѝ, ще доловим по-пълно, ако допълним редицата на свързване „знак : знак“, т.е. редицата на междутекстовостта, с картината на реализирането, която, на самата граница, където доминионът на знаците започва и свършва, се проявява във взаимовлиянието между знаци и незнаковост. Тук не включваме процесите, на които сме непосредствени свидетели, и чието специфично положение е в колективните игри, ритуалите и в религиозния живот. Нещо, което не се променя субстанциално и остава един и същ предмет, се променя функционално и става знак, придобива знакова натовареност. Имаме предвид случаите, в които знаковата действителност (в нашия случай литературата като знакова система) се среща с незнаковата (с отделната емпирична реалност) и аналогично, както при междутекстовостта, ги свързва отношение на обусловеност.

И в тези случаи обусловеността се осъществява в две насоки. Литературната творба (знакът) е в позицията на обусловен от незнаковата действителност фактор например, определена своеобразна местност е така нареченият образец за пейзажна част от разказ. Литературната или друга художествена творба може да бъде и в позицията на обуславящ незнаковата действителност

фактор, може в своята цялостност, или чрез своя част да излезе от света на знаците и да се озове в незначовата емпирична реалност. В културната история имаме многобройни примери за това, как литературният персонаж пресъздава своя съвременен читател дотолкова, че в резултат на това някои се стремят да се държат и изглеждат като него. От творбите на изобразителното изкуство, аналогично обуславящи незначовата действителност (или поне първично незначовата), нека припомним букетите от картините на Ханс Маркарт, по подобие на които са били връзвани букетите за украса от сухи треви и цветя (макартовски букети), или графиките на Алфонс Муха, по чийто образец парижанките през сецесиона са вземали идеи за дрехи, скъпоценности и прически.

Интересуват ни случаите, в които литературната творба е в позицията на член, обусловен от специфични емпирични дадености, т.е. реализацията „не-знак : знак“. Към тези въпроси традиционната литературна история имаше подчертан, може да се каже, евристичен интерес, говорейки за „реалния модел“ на литературната творба (респ. на негови елементи и части). Между който и да е такъв модел и литературата като знакова система винаги съществува противоположно различие, по отношение на формата на съществуване, и на функцията, и винаги остава открит въпросът за процедурата, с която това различие е изгладено. В по-сложните случаи, в които „реалният“ модел и незначовата обуславяща действителност са цялостни прояви на човешкия социум (например, традиционният народен начин на живот в определен регион), в първата фаза на тази процедура става дума за подходящо осъществяване на контакти между литературата и това, което спрямо нея не е от същия порядък. Става дума за намирането на моста, който да направи възможна такава среща на литературното произведение и незначовата действителност, и така тя да бъде транспонирана в порядъка на литературната творба.

Тогаво литературата най-напред се прикрепя към материално съществуващите и смислово доловими обекти, които са продукт и производител на тази традиционна култура, към която е насочен творческият интерес на литературата. Обектите съдържат в себе си културата и могат да бъдат като посредници — носители на информацията за нея. От една страна, това са реалиите с незначов характер (конкретните хора така, както са устроени ментално, и както се изразяват чрез своите обичайни действия и съдби), от друга, знаковите феномени например, вербалните продукти (предания, кратки разкази, кореспонденция, архивни документи) или невербалните действителности с примерна или секундарна знакова функция (фотографии от определен период, рисунка, навици, обреди, форми на обществен контакт). Като носители на изискващата се информация за дадена култура и дадени житейски факти, всички са посредници на неедноизмерната действителност и обикновено са способни да артикулират изказването си по повече начини. За ориентацията им спрямо определено литературно приложение, т.е. кое от техните възмож-

ни значения и начини на изказване се осъществява на първо място; за това решаваща дума има личността на твореца. За така разбираните предмети избираме термина реален източник. С произхода си реалният източник (също като реалния модел) е извънлитературна действителност, но за разлика от реалния модел функционира заради литературата и с тази своя функция става литературен фактор, озовава се в литературата като част от нея.

Сам за себе си реалният източник представлява действителни данни, откъснати от първоначалните зависимости и групирани случайно и неопределено. Щом като от личността на твореца му е дадена литературна функция, той става неслучайна и подредена цялост, в него се организират нови връзки със своя доминанта. Самият реален източник става система, структуриран е. Дистанцията на крайните противоположности, на несъчетаемостта, която като знаков феномен е между литературата и непосредствената житейска изява, е отстранена или смекчена от вложената подчинена система, реалният източник, който със съдържанието си отправя към емпиричната житейка реалност, а с оформянето и начина си на артикулация кореспондира с литературата. Тази вложена подчинена система е необходим фактор при свързваемостта на литературата с реални факти от човешкия живот и действия. Защото стои в началото на процедурата, с която литературата обхваща за своите нужди такива човешки факти, каквито са например цялостните прояви в живота на човешкия социум и в неговата култура, определя генетичната линия на литературната творба. Поради това в крайния си резултат винаги е различна и има пряко влияние на художествената форма в творбата.

Проблемът, с който се занимавахме в последната част, трудно може да се свърже с междутекстовостта, макар че не сме се отдалечавали от това, което ни интересува. Накрая видяхме процес, чрез който литературата придобива способността да приеме в себе си специфични човешки факти и да ги направи предмет на своята знакова артикулация. Едновременно с това протича и още един процес: с проникването на художествената литература на тези човешки факти, несъществуващи за нея дотогава, се променя и тя самата, модифицира се, разширява се чрез въстъпването в нея на човека, който повторно и по различен начин я хуманизира.

Проникването на човека в света на знаците също бе общият краен ефект, насочил вниманието ни към междутекстовостта. Чрез нея става видимо това, че светът на знаците, към който принадлежи литературата, е подвижен. В него непрекъснато се стига до променливи връзки и влияния, до контакти, до взаимовлияния и взаимовръзки не само между еднородни знаци, но и между знаци, различаващи се помежду си по системата, от който произлизат, по функция и по форма на изразяване. На всеки такъв контакт, преход и влияние асистира пряко или косвено, еднократно или многократно човекът, потребителят на знаци. По този начин семиозисът ся-

каш се открива и се отваря не само по посока на човека, към когото се отнася (и който в този момент е много повече от един потребител на знаци), но чрез него (и чрез неговите следващи открити качества) се отваря по посока към живата културна формация, на която този човек носи в себе си като нещо, към което принадлежи, и което го надхвърля във всички направления. Отваряйки се в тази насока, знаковото осъществяване се отваря за аксиологията, придобива способност на друго, по-деликатно и по-диференцирано ценностно функциониране, т.е. на друго, по-деликатно и по-диференцирано въздействие в областта, която е най-показателното свидетелство за човека и хуманността.

Текстът е публикуван в книгата "Znaky a hodnoty", Praha, 1994.